Citaten Harry Kuitert uit boeken en interviews

1. "De realiteit van het geloof is niet een realiteit buiten ons, maar in ons, in onze godsdienstige gedachtewereld zoals we die hebben meegekregen. God is een gedachte van mensen. Ik vind dat nog altijd een zeer bevrijdend inzicht. Dit inzicht verloste me van een hoop trammelant en gespletenheid. Het bezorgde me een onbevangen blik tegenover de werkelijkheid om me heen. In mijn ogen is dat iets dat veel godsdienstige mensen missen. Ze moeten kijken met de bril die ze opgezet gekregen hebben."

2. "Mensen komen er niet in één klap maar stapje voor stapje achter dat heel de voorstellingswereld van het geloof een vorm van menselijke verbeelding is, met als sluitstuk dat ook God - lange tijd als de grote uitzondering aangenomen - van dezelfde makelij is: een ontwerp van beneden. Opnieuw de ervaring van een schok, maar minder heftig, meer als eindpunt van een proces dat zich heeft voltrokken. Soms doordat een woord dat ooit werd opgevangen, bleef hangen en nu van binnenuit begint te knagen, soms ook zonder enig gepieker of gepeins, maar eenvoudig omdat de belangstelling opdroogde, met alle varianten die daartussen mogelijk zijn. Het resultaat is hetzelfde: de wereld van het geloof komt erbij te liggen als het strand bij eb, zopas was er nog water en nu ligt het droog."

3. "Is het erg als je het vertrouwde beeld loslaat? Ja dus, als we het hebben over de emotionele binding aan de traditie. Huilen. Maar niet als je je herinnert hoe godsdienstig geloof in de wereld is gekomen: eerst waren er mensen, en daarna pas de goden, als verbeelding van wat mensen als ervaring onder woorden brachten, en ten slotte bleef er voor de christenheid uit heel die beeldengalerij van goden één over: God met een hoofdletter. Zo begon het, en dat betekent: het wezen dat onder woorden bracht, de chaos bezwoer door zijn religie en cultuur, dat zelfde wezen is er nog steeds. Zijn religie, de erfenis die hij naliet, verbleekt, maar hij zelf: de stichter van een leefwereld 'van betekenis' in plaats van 'chaos', hij is er nog, en naarmate hij (wijzelf dus) zijn eigen rol terugvindt, en die ook nog eens aandurft, in diezelfde mate kan hij moed vatten om verder te gaan, en zin blijven verlenen aan wat uit zichzelf geen zin meebrengt. Anders dan vroeger, totaal anders..."

4. "Wie ontdekt dat het leven zinloos is, doet een grootse ontdekking. Hij komt erachter dat hij zelf, met alle anderen samen, drager is van de wereld waarin hij leeft, en dat zin de voorgelezen zin is van mensen die eerder bezig waren dan wij. Dat mag iemand een hoogst teleurstellende ontdekking vinden, maar waarom zou hij? Waarom niet de moed terugvinden die onze verre voorouders moesten opbrengen, waarom niet trots zijn op zoveel zin die aan onzin is ontwrongen, en waarom er niet voor waken dat - voorzover het aan ons ligt - de onzin het niet winnen zal van de zin?"

5. "Kinderen worden bij bossen tegelijk misbruikt, sterven jong aan allerlei ziekten of komen om in stammenoorlogen. Die wereld van rust en vreugd bestaat niet, heeft nooit bestaan, je wil ook niet veinzen dat ze wel bestaat, maar je kunt ernaar snakken, naar de tijden dat je meezong met 'Maar de Heer zal uitkomst geven, Hij die 's daags zijn gunst gebiedt.' Weer zo'n fantastische berijmde psalm! (42) Maar voor waar houden dat er een wezen genaamd God bestaat die alle eindjes voor je aan elkaar knoopt, dat gaat ook niet meer. Tweespalt, dat is tweespalt: ze pleegt een aanslag op je levensvreugde."

6. "Oprecht veinzen, dat gaat niet. Voor waar houden wat je voor waar moet houden, geloof als verplichting, gaat ook niet. Dus blijft er niets anders over dan lijden aan een onvervuld en onvervulbaar verlangen. Onze behoeften blijven bestaan, onze eeuwige honger en kommer, zoals een fraaie klassieke uitdrukking het onder woorden brengt. (...) Verlangen blijft een vorm van lijden. Niet elke dag gelukkig; en niet alleen maar. Niettemin, van onvervulde en onvervulbare behoeften leven is wat overblijft, niet meer en niet minder."

7. "Gaandeweg zag ik hoe langer hoe duidelijker dat er eerst mensen waren, en toen pas religie. God is een cultuurproduct, daar kun je niet onderuit. Ik heb in mijn late dagen nog geleerd: een God die je denken te boven gaat, die denk je dus niet. Als je Hem wel denkt, is dat jouw gedachte. Ja maar, zult u zeggen: Hij kán wel van boven komen. Dat is een cirkelredenering, want je had dat zelf al bedacht."

8. "Een zondaar doet het nooit goed, zijn bestaan moet hem vergeven worden, leert de christelijke kerk. Klein gehouden door ons eigen christelijke verhaal. Maar dat hoeft dus helemaal niet, we zijn het zelf die het onszelf aandoen."

9. "Als er een Designer is, zou dat de grootste boef zijn die er bestaat. Alleen al het kwaad blokkeert het geloof in een schepper. Hoe kun je geloven in iemand die bewust een groot kwaad als de tseetseevlieg uitvindt?"

10. "'God die helpt in nood, is in Sion groot' - schitterend. Maar Hij helpt helemaal niet in nood. Het is een gedachte die mensen ooit hadden en waar ze zich aan optrokken. Als ik in nood ben, kan ik me ook aan die regels optrekken. Daar blijft het bij. Als je gelooft dat er een God is die jou wel doet, is dat meegenomen, maar negen-tiende van de mensheid merkt niets van die God. Integendeel, 'ons heeft hij nooit geholpen.'"

11. "Geloofsvoorstellingen zijn formules uit een verleden tijd geworden, aangewezen op herhaling. Dat is in mijn ogen het bankroet van het traditionele christendom. Van het voor waar houden is niets meer over. Mensen kunnen geen onzinnige dingen voor waar houden. De voorstellingen zijn geleegd van hun semantische inhoud, je spreekt ze uit om ergens bij te horen."

12. Van de dichteres Emily Dickinson heeft hij geleerd dat sterven maar even is. "De eigenlijke dood zijn eerder de angsten die je hebt voor je doodgaat. Ik probeer daarmee in het reine te komen."

13. "Het voor waar houden van voorstellingen over God, mens en wereld maakt misschien iemand tot kerklid, maar niet tot christen!"

14. "De mythische verbeelding schept dus zijn voorwerpen, ze treft ze niet aan. De wezens die deze mythen bevolken zijn, in onze termen gezegd, verzonnen. Maar dat zeggen wij, vandaag. Voor die primitievere mensen was de verbeelding het plaatjesboek, zoals de religieuze mythe die voorschotelt, hun wereld. Niet een kopie, het is de echte wereld, de enige echte, de wereld van 'betekenis.' In de religieuze mythe is verbeelding en 'van betekenis' hetzelfde."

15. "Zich losmaken van de religieuze mythe als historische werkelijkheid is nog steeds het probleem. Maar daar komt een eind aan, het is er eigenlijk al. Gelovige mensen komen in de knoei met het verhaal, ze houden er zo lang mogelijk aan vast, maar eigenlijk is dat de omgekeerde wereld: het verhaal moest hen vasthouden."

16. "Niet de religie is weg, maar religie in de vorm van religieuze mythe. Terug kan niet meer. Vanaf het moment dat de verbeelding werd overgeheveld naar het departement 'standen van zaken' ligt de verbeelding te raap voor ontmaskering."

17. "Leer dwingt, leer moet je voor waar houden, verbeelding maakt vrij."

18. "De christelijke traditie gaat over God zoals Hij in mijn hoofd zit. Wat Hij te bieden heeft of vraagt, dat hebben onze voorouders bedacht."

19. "Religie is spiritualiteit geworden, en spiritualiteit is a many splendoured thing. Ik val deze ontwikkeling bij. Religies leveren hun pretenties in, ook de christenheid, ook de islam, ze switchen naar spiritualiteit. Ze zijn van beneden, expressie van een menselijke 'behoefte aan.'"

20. "Ik begrijp heel goed wat Hendrikse bedoelt, maar hij is nog te gelovig. Hendrikse gaat niet ver genoeg. Hij had beter kunnen zeggen dat de hele Bijbel een verhaal is, en het daarbij laten. In die verhalen leggen mensen van vroeger zichzelf aan zichzelf uit. Daaruit kun je veel halen, zoals spirituele kracht, maar meer niet."

21. "Jezus heeft zichzelf niet als een soort supermens gezien, in het bezit van een goddelijke natuur, maar als mens onder de mensen, zij het met een bijzondere relatie tot een bijzondere opdracht namens Israëls God."

22. "Als toevoeging aan de godskennis van het jodendom is Jezus voor geen enkele jood noodzakelijk of profijtelijk."

23. "Wie of wat God is, daar hoeft blijkbaar in de kerk nooit verheldering over te worden verschaft. Zou het? Ik zou dat willen veranderen, en de christelijke kerk aanmoedigen een bodemprocedure te beginnen over wat we met 'God' bedoelen. De vanzelfsprekendheid waarmee Hij wordt geïntroduceerd, irriteert niet alleen buitenstaanders, alsof er geen andere gerenommeerde religieuze wereldbeschouwingen bestonden, dan die welke onder de paraplu van de christelijke God bestaat. Ze heeft niet alleen hele generaties de kerk uitgejaagd, en ze gedwongen de vervulling van hun mystieke behoeften buitenshuis te zoeken. Maar ze heeft ook het karakter van wat we met geloven bedoelen, bedorven. Van God is een

leerstellige waarheid gemaakt... Zoeken ze verkeerd, willen ze niet, of is het godsbeeld dat de christelijke kerk erop nahoudt verkeerd, kun je met behulp daarvan alleen maar misverstanden oplopen of helemaal niets tegenkomen? Dat de christelijke kerk dat uit de weg gaat, het gesprek over wat er ons van God is overgeleverd, en of dat allemaal wel zo zinvol is, dan wel uit ballast bestaat in plaats van uit mondkost, ik sta er elke dag verbaasd van. Vanzelfsprekendheid blijft troef, een vanzelfsprekende God. Wat daar op tegen is? Wat vanzelfsprekend is, is dood. Dat is erop tegen."

24. "Als men bepaalde scholen zou willen stichten waar geleerd wordt dat de aarde in zes dagen is geschapen of volgens de moslimvisie - van mij mogen ze. Ik zou het wel altijd afraden. Iemand die naar zulke scholen gaat komt niet zo heel erg ver in het leven. Want wie de stand van de cultuur en de kennis van de tijd waarin hij leeft veracht of daar niet mee rekent, die kan zich niet ontplooien in de samenleving."

25. "De leerstellige orthodoxie is ten dode opgeschreven. Ze zal wel blijven bestaan, maar ze zal hoe langer hoe meer een aparte sector worden in het bestaan van mensen zonder reële binding met de werkelijke wereld van de techniek, economie en ideologie."

26. "Dat gehannes met God - ik heb een poosje geprobeerd het bij te houden, maar het werd te veel, te chaotisch, te veel elk wat wils. Het is alsof je bij zorgverzekering zit: mensen stellen zelf hun pakket God samen."

27. "We hoeven geen tweede leven, het zit er niet alleen niet in, maar waarom moet dat nou zo nodig? Waarom hebben we aan één leven niet genoeg?"

28. "Denk aan de islamitische jongeman die zich een gordel van explosieven omdoet om zich vervolgens op te blazen op een drukke markt of in een goed bezocht restaurant. In zijn afscheidsbrief vermeldt hij dat hij zijn daad aandurft omdat - zo schrijft hij - aan de overzijde hem het Paradijs wacht. Bestaat dat paradijs? Irrelevante kwestie! Wat die jongeman tot zijn daad brengt is de voorstelling die hij in zijn hoofd heeft: het Paradijs als voorstelling. Wat van verbeelding is zet hem aan tot zijn daad."

29. "Kennis Gods is echter geen kennis van een Wezen buiten ons maar - zoals ik heb laten zien - een vorm van geleerdheid: een verzameling van wat mensen door de eeuwen heen over God hebben gezegd."

30. "Het gaat niet om God. God is een bijstelling van de mens. Wat is een mens? Dat is de eigenlijke religieuze vraag. Wil je uitdrukken wat die mens is, moet er zelfs God bijgehaald worden. Aan die vraag zien we hoe belangrijk een mens is."

31. "Daardoor is de dood een soort mythologische figuur geworden, met een zeis, die je kop afhakt, terwijl ik het meer zie als een plant die vergaat. Ik lees altijd uit het OT voor: Gelijk het gras is ons kortstondig leven. De mens is als gras. Hij bloeit even en vergaat dan. Verder ging het in het OT niet. Dat hád helemaal geen leven na dit leven."

32. "Ik heb er een leven over gedaan om van het godsbeeld van mijn ouders af te komen. Leren is afleren - vooral als het om religie gaat."

33. "Ik ga zelfs verder en ben bereid (zie elders) te verdedigen dat de zo gesmade secularisatie niets anders betekent dan dat de christelijke kerk haar taak heeft volbracht: ze heeft een aantal volken en naties van waarden en normen voorzien waarmee te leven valt. Het christelijk geloof omgevormd tot cultuur, zo mogen we die toestand waarderen. De kerken moesten trots op hun prestatie zijn in plaats van in tranen neer te zitten: de opvoeding is gelukt, de leiband van de kerk is niet meer nodig. Ik zie Europa als een vorm van cultureel christendom, alles wat ons lief is, valt eronder, tot aan het geharrewar wat wel en niet op zondag mag toe."

34. "Als godsdienst erop zou neerkomen dat mensen op een felle manier hun eigen God verdedigen, dan wijs ik dat af. Die ellende hebben we lang genoeg gehad en duurt nog steeds voort. Denk maar aan de hedendaagse godsdienstoorlogen tussen christenen, islamieten en hindoes. Als dat godsdienst is, zeg ik: Weg ermee!"

35. "Gelukkig wordt het begrip 'God' ook vaak gebruikt als sleutel tot datgene wat onze ervaring overstijgt. Die transcendentie-ervaring is niet voorbehouden aan christenen of aan aanhangers van om

het even welke andere godsdienst, want dat zou betekenen dat religie rechtstreeks gelinkt is aan dogmatiek of leerstelligheid. Ook atheïsten kunnen in hun binnenste geraakt worden door die ervaring van het transcendente."

36. "Het geloof in een God die poppenkast met de mensheid speelt, is niet het soort religiositeit waar ik de staf over breek. Ik wil het niemand afnemen, omdat ik weet hoe ongelooflijk zwaar sommige mensen het kunnen hebben in het leven. In mijn boek noem ik dat 'toegift': ik onderscheid het van datgene wat ertoe doet en verplaats het naar de tweede rang. Ikzelf vind een op onze behoeften toegesneden godsbeeld meer en meer irrelevant. Het wordt er alleen maar bleker en slechter door."

37. "Ooit zei een vrouw me: 'God heeft ons gezin bewaard. Mijn zoon zat in een autobus die een ongeluk had. Van alle verongelukten waren er drie behouden, een van hen was ons kind. God zij dank!' Maar hoe moet het dan met die anderen? Dat drong niet tot haar door. Met een dergelijk godsbegrip geraak je nergens. Daar kon je nog wat mee toen God en het volk, God en de kerk, bijeen hoorden. Als je geloofde zoals de kerk het voorschreef, werd je daarboven mooi binnengehaald, of hier beneden de hand boven het hoofd gehouden: 'eigen volk eerst!' Het Bijbelboek Deuteronomium is volledig geïnspireerd op dat principe. Dat is jammer, want in het Oude Testament staan ook andere, prachtige dingen. Maar 'eigen volk eerst' komt er overal doorheen, ja."

38. "De crisis van de kerken is in mijn ogen de crisis waarin de traditionele beeldvorming over God terecht is gekomen: God als een persoonlijk te denken wezen. Ondanks alle verwoede pogingen niet meer overeind te houden, een niet meer op te lappen, uitgewoonde voorstelling, een onherstelbaar lek geschoten schip. Want hoe komen we daar toch aan, aan God als een persoon? Van huis uit is God namelijk soortnaam, ver voordat de Bijbel er was, hadden mensen al goden, een heel pantheon van goden, voorgesteld als uitvergrote mensen, waarvan er uiteindelijk, lezen we in de Bijbel, één overblijft. Van soortnaam werd God zodoende eigennaam, zo spreken de mensen tot op vandaag erover. Maar hij draagt nog steeds de trekken mee van zijn herkomst uit het pantheon: een mensvormige persoon."

39. "Als je van de Bijbel het onaantastbare woord Gods maakt, kom je in al die rare problemen terecht waarin de kerk de laatste eeuwen beland is. En blokkeer je waar het eigenlijk om zou moeten gaan, namelijk: het gevoel aangesproken te worden door iemand die je nodig heeft en je aansprakelijk weten als je je daarvan afkeert. Waarom zouden we dat geen transcendentie noemen? Dan krijgt het begrip religie een veel ruimere invulling. Talloze mensen die de kerk verlaten hebben, weten heel goed dat ze de andere niet mogen bedonderen, dat ze de andere de hand boven het hoofd moeten proberen te houden en dat ze op de anderen moeten ingaan. Dan vraag ik me af: wat willen die christelijke kerken nog meer? Of moet ik geloven dat het eigenlijke wonder zich voltrekt in een houten beeld van Maria dat tranen weent?"

40. "De kerken vervullen een rol als dienstverlenend bedrijf: ze zijn er om de mens die troost en zekerheid nodig heeft, bij te staan. Ze vangen mensen op. Maar als dat dan het enige is wat ze over de God van het christendom te vertellen hebben, dat hij onze eigen behoeften vervult, gaat onze behoeftige medemens naar de bliksem."

41. "Onze religies, inclusief de christelijke, zijn van 'van verbeelding'; we hebben ze via via geërfd van verre voorouders, die er hun kijk op de wereld in onderbrachten door hetzelfde (chaos en dood) anders te zien. Zo konden ze weer vooruit. Van verbeelding moet je echter geen waarheden maken, geen informatie, want dan kloppen de verhalen en voorstellingen niet meer. Waarheden doen niets, je moet ze er op nahouden, maar verbeelding werkt, ze laat ons hetzelfde anders zien. De hemel hoeft niet een echte hemel te zijn, het hiernamaals niet echt te bestaan, God niet echt een wezen te zijn, om toch tot de verbeelding te spreken."

42. "Religie is mensenwerk, van beneden; we hebben haar zelf bedacht als instrument om te bezweren wat we niet de baas kunnen. Wat boven de religies uitgaat, boven God, Allah of welke geloofsvoorstelling ook, is een ervaring: de woordeloze spraak die tot ons komt van mensen die ons nodig hebben."

43. "Het woordje God moet niet worden weggegooid (wat zuiniger kan geen kwaad). Dat zal niet lukken, want het is onderdeel van de taal waarin wij geleerd hebben onze emoties te uiten."

44. "Ik houd van het christendom het belangrijkste over, namelijk alles wat het christendom aan humanitaire cultuur heeft voortgebracht en nog brengt. Dat wil ik graag in stand houden en daar vecht ik voor. Maar ik vecht niet voor leerstellingen. Die hoeven niet. Al die zogeheten waarheden leiden alleen

maar tot oorlog. Pas wanneer het absolute uit de godsdienst verdwijnt, is de oorlog afgelopen en zijn mensen veilig."

45. "Om het kort samen te vatten: religies beijveren zich het mysterie in woorden onder te brengen, maar ik ga daar achter terug, en wil laten zien dat het onder woorden brengen zelf het mysterie is."

46. "Ik opteer voor een cultureel christendom, dat het niet langer zoekt in leerstellingen, maar in het je openstellen voor het grote mysterie van het bestaan."

47. "Het gaat niet om God. God is een bijstelling van de mens. Wat is een mens? Dat is de eigenlijke religieuze vraag. Wil je uitdrukken wat die mens is, moet er zelfs God bijgehaald worden. Aan die vraag zien we hoe belangrijk een mens is."

48. "Alle spreken over God komt bij mensen vandaan. Wij worden niet door God gebeld, ook mensen in de tijd van de Bijbel niet."

49. "De christelijke leer van een hiernamaals heeft mensen afgeleerd om voluit te leven. Ze investeren in een toekomstig leven en dit leven is dan niet helemaal echt. Dat heeft veel mensen vleugellam gemaakt."

50. "Eerst waren er mensen, toen religies, toen goden, en toen was er God. Ieder kan het narekenen, want het kan eenvoudig niet anders. Er moeten eerst wezens zijn die zich bewust geworden zijn van zichzelf, van hun bestaan, van hun omgeving, en in staat zichzelf en elkaar uit te leggen waar ze aan toe zijn. Uitleggen is 'onder woorden brengen', en onder woorden brengen is betekenis verlenen aan wat uit zichzelf geen betekenis meebrengt: die evolutionaire chaos, laten we het zo noemen, die miljarden jaren chaos, waaruit zij zelf ten slotte opdoken als wezens die het woord machtig waren."

51. "Het merkwaardige is, bij volken als de oude Germanen gaan we er voetstoots van uit dat hun godsvoorstellingen 'van verbeelding' zijn. Maar bij Israëls God is die benadering ineens afgelopen, dan moet alles 'echt' zijn, dan geeft de Bijbel informatie die ons kennis verschaft over een realiteit buiten ons. Dat verduistert het zicht op het materiaal van de christelijke kerk, om niet te zeggen dat het dat verdonkeremaant."

52. "Dat Jezus het joodse ontwerp van God aanhing, betekent dat hij zichzelf nooit als God-op-aarde heeft gezien. Hem anders dan als bijstelling bij God zien, is Jezus geweld aandoen. Hij is niet een Tweede God, ook niet de Tweede Persoon van de heilige Drie-eenheid die vlees heeft aangenomen uit de maagd Maria."

53. "Van alle religies geldt: ze moeten hun gelijk nog krijgen. Het geldt ook van het christelijk geloof. (...) Met 'God heeft zich geopenbaard in Jezus Christus' zijn de wereldraadselen dus niet opgelost. Integendeel, we hebben er een wereldraadsel bij. Hoe kan het christelijk ontwerp van God 'het einde' zijn, nu er ook andere blijken te zijn."

54. "De doorsnee Nederlander hoeft er zich niet (of niet meer) voor te schamen dat hij niet aan God en godsdienst doet, mens onder de mensen zijn is genoeg om al die zogenaamde behoeften te voelen."

55. "Met 'woord Gods' bedoelen we woord met het karakter van transcendentie. 'God weet het' zegt niet dat er een Wezen is dat het weet, het betekent dat ons weten aan zijn grenzen staat. 'Ik leg mijn leven in Gods hand' zegt niet dat er een Wezen is aan wie ik mij toevertrouw, maar dat ik mijn leven niet meer in mijn macht heb."

56. "Rutger Kopland zei eens dat de beste metafoor voor 'ergens' 'iets' dat op ons toeziet, het echtpaar Moeder Natuur en Vadertje Tijd is. Dit echtpaar ziet onbewogen toe. Het laat ons geboren worden, leven en sterven. We hebben alleen elkaar in de wereld. Zet onder die laatste regel een streep. Het is meer dan je ooit had durven dromen of hopen, en geeft zelfs zin aan je bestaan. En elkaar hebben we níet bedacht."

57. "Aan alle religieuze mythologieën liggen ervaringen ten grondslag die mensen opdeden aan een ontzagwekkende, onbeheersbare wereld om hen heen, waarvan ze zelf tegelijk deel uitmaakten. De verbeelding is ver-beelding (tot beeld maken) van hoe ze die wereld beleefden en dus heten ze - in mijn terminologie - expressieven, gevoelsuitingen. Daarom bestaat er in de mythe geen kloof tussen boven en

beneden, tussen God en mens, hemel en aarde: voor zijn gevoel komt een mens, in zijn ervaringen van elke dag, zomaar de andere wereld van God en Goden tegen. In feite dus zijn eigen gevoelens."

58. "Buiten het verhaal bestaat God niet. Ik zeg niet: buiten het verhaal weten we niets van God, ik zeg dat God 'van verhaal' , 'van woord', 'van taal' is. Verder kunnen we niet gaan. Aan het woordje 'leeuw' beantwoordt een werkelijkheid buiten onze gedachten, steek je hand maar eens in zijn bek. Maar hoe zit het met het woordje 'God'? Beantwoordt aan het woordje 'God' een eeuwig onzienlijk, niet door mensen bedacht wezen? De vraag stellen is haar beantwoorden."

59. "Dat 'moeten' dat tot op vandaag zo opvallend aan het geloof vast zit ('Dat moet ik van mijn geloof'), heeft diepe wortels. Het laat zien dat ook vandaag geloof nog een soort wereldoriëntatie is, een meegegeven en meegekregen beeld van hoe de wereld in elkaar zit. Vandaar de desoriëntatie bij mensen als ze hun geloof dreigen kwijt te raken."

60. "Het verlies is altijd voor de nabestaanden. Zelf weet je er niks meer van. Dát is een grote troost. Je weet niets meer en je zult ook nooit meer iets weten. Heerlijk!"

61. "Ik neem niemand zijn geloof af, maar wel de redeneringen erachter. Je kan gewoon nagaan dat het niet klopt en dat dat prachtige gebouw dat de kerk is, op los zand is gebouwd."

62. "Kijk om je heen, die boeken. Daar heb ik er een hoop van gelezen, ik heb ervan genoten. Ik heb er zelf ook een paar geschreven, dus wat dat betreft was het niet voor niks. Natuurlijk is het over honderd jaar allemaal vergeten. Maar je leeft ook niet voor de eeuwigheid. Je leeft in de tijd en dat houdt op een gegeven moment op."

63. "Laatst wandelde ik met iemand de straat uit naar het park. Hij zei bezorgd dat mij een treurig lot wachtte. Stel dat ik naar de hel zou gaan. Dat moet dan maar, zei ik. Het is voor mij geen gok, hoor. Er is geen leven na de dood. Ik werd niet verdrietig om die uitspraak. Het raakt mij niet."

64. (zie 7)

65. "Juist het christelijk geloof heeft het sterven moeilijk gemaakt, alleen al door de belijdenis dat door de zonde de dood in de wereld is gekomen. Terwijl iedere bioloog weet dat er geen leven bestaat zonder dood. Dat bestaat gewoonweg niet."

66. "Als u dit leest kunt u van geluk spreken, u bent er nog. Heradem, beleef het moment… maak van je leven wat je kunt. Van elk mens geldt: er is er maar één in de hele wereld zoals hij, en hij is er maar voor korte tijd. Dat unieke exemplaar van de soort leeft in een cultuur waarin het meer kansen krijgt dan elders in de wereld om wat van z'n leven te maken. Het kan veel of weinig zijn, je hebt niet alles voor het kiezen, en niet alles in je macht, maar 'er zijn' is gelegenheid krijgen. Als straks het doek valt, zou het zonde zijn als mensen alleen maar konden zeggen: jammer dat hij er was."

67. "Wie God als persoon opvat en het wezen daarvan ook nog eens invult met liefde krijgt het te kwaad met het kwaad."

68. Gerard den Hartog vat Kuitert samen: "De gedachte, dat deze wereld een proces is, waarvan we maar het beste moeten hopen, is beter te verdragen dan de overtuiging dat God wel een Iemand is, maar soms gewoon besluit niet te reageren, iemand te laten omkomen in diens leed en ellende."

69. "Geloofsuitspraken leveren geen informatie, maar zijn een product van de verbeelding van onze voorouders toen ze een weg zochten in de chaos. Op zoek naar antwoorden heeft de mens God uitgevonden."

70. "... omdat we met name bij het hanteren van christelijke geloofsuitspraken uitgaan van een vanzelfsprekendheid: aan woorden beantwoordt werkelijkheid, elk woord heeft een referent. En al waren en zijn de ontmaskerden (van de Bijbel als waarheid) daar niet van gediend, ze plukken wel de vruchten ervan: tolerantie, vrijheid van godsdienst en meningsuiting, dat alles is pas mogelijk als eenmaal de Bijbel van zijn gezag als informatiebron is ontdaan."

71. "Als ik preek, dan zeg ik: Lieve mensen, laat je geen oor aannaaien. We hebben een prachtige serie verhalen en daar kunnen we mee 'spelen'. Ze helpen ons onze gevoelens van vreugde en droefheid te uiten. Daar zijn ze goed voor. Maak er alsjeblieft geen waarheden van, zoals in artikel 1 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis: God als eeuwig, onkenbaar wezen. Dan lees ik liever over Abram en hoe God bij hem kwam eten. Dát is mooi! Maar ga er geen realiteit achter zoeken."

72. "De eeuwige voorsprong van de beul, daar kan geen mens mee leven. Daarom vonden we de hemel uit. Daarom zeggen we: oma is naar de hemel. Dat is verbeelding. Zeggen dat de hemel en het eeuwige leven echt zijn, kunnen we niet. Dan gaan we over een menselijke grens heen. Eerst waren er mensen, toen waren er goden, toen pas kwam God. 'Maar God was er toch eerst?' Wie zeggen dat? Precies: mensen."

73. "Het transcenderen - in de zin van uitreiken boven - zit in heel ons leven. Ook geloven is verder kijken dan je neus lang is, durven verder kijken, en vertrouwen dat de stappen die je doet, goede stappen zijn. Maar de liefde slaat alles met stukken, in liefhebben als acte reikt een mens eerst recht boven zichzelf uit, en wordt hij voor anderen tot een plaats van de liefhebbende god."

74. "Godsvoorstellingen helpen ons niet verder. Ze lokken uit tot afschuifsystemen en gebruiksreligie."

75. "De stem, dat oerwoord, wordt van binnen gehoord, maar ze komt van buiten, en ze is onweerstaanbaar krachtig. Dat is nu wat ze vroeger het Woord Gods noemden. Woord Gods is niet de Bijbel, is niet de preek, niet de leer, maar 'Waar is Abel, uw broeder?' Het is dit aansprekende woord dat de mens tot mens heeft gemaakt, en tot op de dag van vandaag mensen tot mensen maakt: aangesproken, aansprakelijk en aanspreekbaar."

76. "Het woord openbaring is een zinvol woord, maar het sticht onheil - uitlopend op onverdraagzaamheid en zelfs verkettering - als we daarbij vergeten dat we met onze eigen inbreng bezig zijn, zodra we onder woorden brengen waaruit openbaring bestaat."

77. "Orthodoxie is de milieuverontreiniging van de kerken. En net als bij de milieuverontreiniging in de natuur: je krijgt het pas in de gaten als het te laat is en de verloedering is ingetreden."

78. "Christenen die zuiver op de graat zijn, vereren de goddelijke Christus, zoals de Aboriginals van de Australische binnenlanden de goddelijke adelaar vereren. Dat kan dus niet meer."

79. "'God' is het meest misbruikte woord ter wereld. Iedereen denkt: Het is met God begonnen, maar dat is helemaal niet zo. God is een restant uit een wereld met een hele hoop goden en hij draagt nog iets van de trekken van die goden met zich mee. 'In tijden van nood kan je hem erbij roepen en dan is hij er exclusief voor jou.' Dat godsbeeld is totaal uitgewoond en heeft niets meer met transcendentie te maken. Ook oprecht zoekende, gelovige mensen vervallen daar soms in. Wie van God een persoonlijk wezen maakt, loopt hopeloos vast."

80. "Voor sommigen lucht die ontdekking (dat geloof en God van menselijke makelij zijn) op. Eindelijk van de ellende van je kerkelijke opvoeding af, eindelijk leven zonder doctrines van Hogerhand, geen gekrakeel meer over teksten uit de Bijbel en de eindeloze debatten over de preken van de dominee - alsof daar de hele wereld om draaide. Voorbij, voorbij en God zij dank voorgoed voorbij."

81. "Theologen denken dat alle mensen de godganse dag bezig zijn hun leven op God en Jezus Christus te betrekken, dat doen ze niet, alleen theologen doen dat, zoals alleen bakkers de hele dag met brood in de weer zijn, en fokkers met paarden."

82. "De ontvankelijkheid van kinderen, van alle kinderen, voor wat ze in hun vroegste jeugd meekrijgen, is een van de machtigste wapenen waarover de opvoeding, ook de godsdienstige, beschikt. En moet die christelijk zijn (die opvoeding), dan moet je van goeden huize komen om haar vaarwel te kunnen zeggen. Aan Abraham, Isaak en Jakob, aan Jezus en de apostelen en aan de kerkelijke leer die daarop is opgebouwd, zit je voor je leven vast, ook al ben je er los van."

83. "Uiteindelijk is er één punt geweest waarop voor mij het kwartje viel. Dat was in het jaar 2000. Ik bedacht, we zeggen altijd dat het christelijk geloof geënt is op de God van Israël. Maar waar komt die dan vandaan? Toen zag ik ineens, die komt natuurlijk ook niet uit de lucht vallen. Toen wist ik: eerst waren er mensen, daarna pas religie en goden en God. Toen was het gebeurd."

84. "Het is de verbeelding die ons parten speelt, ze doet wat de verbeelding altijd doet: mij in een andere wereld zetten."

85. "Mensen zijn ongeneeslijk religieus als het gaat om zinverlening. Het kan toch niet waar zijn dat we er zomaar zijn? Er moet toch iets wezen dat aan ons voorafgaat: een principe, een macht, een godheid of wat niet al? Het antwoord op zulke vragen vullen mensen in met voorstellingen uit hun eigen verbeelding, de ene zinniger dan de andere, maar alle van dezelfde status: eigen teelt, zelfbedacht, door mensen."

86. "Niettemin heeft de Verlichting een onmisbare dienst aan de christenheid bewezen: via haar hartgrondige afrekening met de Bijbel als dogmatisch handboek heeft ze een onmogelijke manier van omgaan met de Bijbel geblokkeerd."

87. (zie 52)

88. "Geloofsvoorstellingen zijn ter overweging, je mag je ermee inlaten, er blij mee zijn, er een hekel aan hebben en noem maar op. Kerken die geloofsvoorstellingen voorstellen als informatie leggen een druk op geloven die het geloof van zijn natuur berooft. Geloven kan niet worden verplicht, het verkwijnt waar dwang verschijnt, zoals de sterren wanneer het weer licht wordt."

89. "Neem je serieus wat ander zegt te geloven, dan ga je erop in, je valt hem bij of je bestrijdt hem, maar je zegt niet: 'wat respecteer ik uw opvatting!' zonder op die opvatting in te gaan. Respect is bijval of verwerping."

90. "Wie zich bij het voor waar houden van geloofsvoorstellingen beroept op zijn gevoelens van welbevinden bij deze waarheid en niet buiten dat veld wil treden, kunnen we niet vragen naar gronden, naar redenen of wat dan ook. Het is eenvoudig zoals het is, het is altijd zo geweest en het zal altijd zo blijven. Zo'n gevoelsbinding kan dan ook gemakkelijk een kwestie van gewenning zijn, waar iemand niet meer van los kan komen."

91. "Als ik denk hoe vanzelfsprekend de wereld was toen ik een jaar of twintig, dertig was, afgezien van de oorlog... Dat is allemaal voorbij. Ik mis een gebouw, een kathedraal. Het geloof, de hele dogmatiek, het bleek van papier te zijn."

92. "Wij kunnen God niet in zichzelf kennen; zijn werkelijkheid is onuitspreekbaar". Later: "Er valt ook niets te kennen dat de naam God verdient; zijn werkelijkheid is onbestaanbaar."

93. "Ik zal tot mijn vaderen verzameld worden. Ik ben wat dat betreft een oudtestamentisch christen. De mensen hadden toen ook geen hemel in het hoofd. De gedachte aan doodgaan is nooit prettig natuurlijk, maar dat geldt ook voor mensen die naar de hemel denken te gaan."

94. "In zijn godsdienst gokt de mens, om het wat vreemd te zeggen, dat zijn handelen, het bouwen en bewaren van zijn leefwereld, zin heeft en niet een zinloze vermoeienis is. Hij gokt een bepaald antwoord op de vraag naar een geheel bij elkaar."

95. "Het vasthouden van geloofswaarden mag volgens de gangbare indelingen iemand tot een christen maken (hij gelooft wat zijn religie hem voorschrijft), of tot een moslim (hij doet wat hij van zijn geloof moet), maar dat zijn kenmerken die goed zijn voor een flora ten behoeve van het determineren van religies. Laat de moslim zijn waarheden, laat de atheïst de ontkenning ervan, en bedenk zelf wat het betekent dat je niet van waarheden leeft, maar van verbeelding. En zegen de kritiek, ze helpt je niet alleen van vooroordelen af, maar van hele theorieën."

96. "Die merkwaardige Jezus-vroomheid, die we zowel in de oude kerk als bij de evangelicalen van vandaag aantreffen, gaat terug op een geloofsverpakking die in feite Jezus tot een substituut voor God maakt. Dat moesten we niet willen als christenen… We bezingen geen historische feiten, maar Jezus' betekenis. Niet omdat hij maagdelijk geboren is, is Jezus voor ons belangrijk, maar omdat hij zo belangrijk is, is hij maagdelijk geboren."

97. "De devotie spoelde weg uit mijn leven door de watersnoodramp van 1953, de vragen kwamen op, leerstellige vragen, levensvragen, alles door elkaar, nog verhevigd door mijn tijd als studentenpredikant aan de universiteit van Amsterdam. Alles in een eenparig versnelde beweging. 'Hoe komt wie vliegt ooit

tot bedaren en wie niet vliegt ooit van de grond?' (Jan Emmens) Ik kwam dus niet tot bedaren. Het duurde tot 1974 (Zonder geloof vaart niemand wel) voordat ik de basisontdekking niet slechts deed, maar ook voor mijzelf durfde uit te spreken: alles wat we van Boven zeggen komt van beneden, ook als we zeggen dat het van Boven komt."

98. "Elke godsdienst is een erfenis uit de tijd van de religieuze mythe. Ben je eenmaal zover dat je de christelijke religie ziet als een product van verbeelding, dan kun je er veel gemakkelijker mee spelen."

99. "Geloof heeft geen fundament, daar is het geloof voor."

100. "Geloofsleer die niet functioneert en toch als verplicht wordt voorgesteld, jaagt jongere generaties de kerk uit. Dat geldt ook voor de beeldvorming over Jezus als God op aarde en als lid van een goddelijke drie-eenheid. Die moet weg, daar kunnen veel moderne mensen zich niets meer bij voorstellen."

101. "Je bent niet voor een tijd een plaats van God, omdat je vroom bent, een diep gelovig mens, of een in mystieke unie met God verenigd christen, maar je bent het als mens. Waar moet je dus wezen, als het gaat om wat niet is vast te pakken, wat wel in de wereld is maar niet van de wereld, geest? Waar mensen zijn die onder woorden brengen, daar stoten we op een onherleidbare acte de présence van geest, van transcendentie."

102. "Wie zichzelf durft te zien als mens, en mens als een wezen dat werelden onder woorden brengt, en mitsdien (voor een tijd) een plaats van God is, drager van geest, die durft weer voor de dag te komen, maakt er een coming out van als mens. Minder hoeft echt niet."

103. Een andere gebeurtenis die bijdroeg aan zijn verwijdering van het oude geloof, was de dood van zijn dochter Kaisa. "Onder invloed van deze gebeurtenis heb ik nog lange tijd vastgehouden aan mijn vriendschap met de Eeuwige. Maar uiteindelijk, tegen alle menselijke verlangens in, moest ik onderkennen dat er na de dood niets meer is."

104. "Ik wil mensen de ogen openen, helpen nadenken. Dat kan ik zonder enige aarzeling onmiddellijk zeggen. Als je ziet wat er allemaal wel niet gezegd wordt, zin en onzin over kerk en geloof. Ik vat dan toch weer moed. Mijn behoefte om orde te scheppen in de chaos die vandaag de christelijke leer teistert, is nog niet uitgewoed."

105. "Eén vraag kwam voortdurend terug: waarom gaat het met de kerken nou toch zo slecht? Dat komt door de leer van de kerk. Die kerkelijke leer houdt in dat de kerk zichzelf als spreekbuis van boven presenteert, en met die zelfinterpretatie haar gezag over de zielen legitimeert. Zo beroven kerkelijke ambtsdragers de gelovigen bewust of onbewust van hun vrijheid om zelf te kiezen. Maar daarmee zijn de kerken bezig hun eigen graf te graven. Sinds de Verlichting blijken de mensen zich prima zonder kerk te kunnen redden."

106. "Alle boeken die ik geschreven heb in de loop der tijden, dat zijn verslagen van een zoektocht, telkens een stapje verder. Ik wist niet waar ik uit zou komen. Een zoektocht is pas een zoektocht als je niet weet waar het eindigt. Anders is het niet oprecht zoeken."

107. "Nu sta ik in een wereld waarin je nieuwe paden moet zoeken. Ik zeg niet dat het een bovenmenselijke opgave is, maar het is anders dan je geleerd werd. Soms moeilijk, soms makkelijk. Maar wat je wel zeker weet, is dit: je doet het samen met anderen, je doet het nooit alleen, en je kan het niet afschuiven."

108. "Denk aan al die profeten in de kerk die in de zestiger jaren het nihilisme zagen aankomen als het christendom zou worden verlaten. Dan krijg je cultuurchristendom, zeiden ze, en dat zou uitlopen in barbarisme, in nihilisme. Onzin. Allerlei christelijke waarden zitten al lang in onze Europese cultuur. Ach welnee, de wereld gaat niet ten onder als de kerk er niet is. Mensen hebben tot nog toe altijd betekenis verleend aan een wereld die uit zichzelf geen betekenis meebracht. Alleen: we moeten het zelf doen. Er is niemand anders die het voor ons doet."

109. "Het idee van de neerwaartse spiraal is erg vanuit de kerk gedacht. Individualisering is het kerkelijk oordeel over de kerkverlating. Het is het stempel van een instituut dat de schuld niet bij zichzelf zoekt. De werkelijke oorzaak van de leegloop is dat de kerk doorgaat in een spoor waarin niemand zich meer

herkent. Door vast te houden aan een achterhaald wereldbeeld zijn kerk en wereld twee verschillende circuits geworden. De wereld verandert en de religie moet mee veranderen wil ze relevant blijven. Dat betekent dat zij afscheid moet nemen van het idee dat voorstellingen uit de christelijke traditie informatie bevatten over een andere wereld."

110. "De Bijbel is het meest misbruikte en mishandelde boek van onze cultuur. Wat de orthodoxe christen goed vindt, moet in de Bijbel staan, en wat niet in de Bijbel staat kan nooit goed zijn. Zo'n Bijbelbehandeling roept eenvoudig om onzinnig Bijbelgebruik. De Bijbel gebruiken als ijkpunt voor wat vandaag geboden is of verboden, als toetssteen voor leerstellingen, dat kan helemaal niet. De Bijbel is zelf onderdeel van de traditie. Ze is geen buitenhistorisch fundament ervoor."

111. "Het idee dat de Bijbel het geïnspireerde woord van God is, is zelf een geloofsuitspraak en dus niet geschikt om het geloof op te funderen. Wie openbaring claimt is bezig zijn geloof te immuniseren: het onaantastbaar maken door een bovennatuurlijke bron van godskennis te introduceren. De Bijbel is echter niet uit de hemel komen vallen."

112. "Openbaring is de spijker waaraan de jas van het geloof hangt. Het probleem is alleen dat de spijker in de zak van de jas zit."

113. "Maar staak nou dat gezoek naar een of andere Godheid. Dat wat ons in de greep heeft is geen wezen daarboven, maar iets anders. En dat andere heeft te maken met humaniteit, met luisteren en attent zijn op de rol die de ander in je leven speelt. Wie geen eerbied heeft voor de mens heeft geen eerbied voor het leven."

114. (over doodgaan): "Het geeft me weemoedige gedachten, dat ik het allemaal moet achterlaten, maar dat moet ik al zolang."

115. (over oorlog en watersnood): "Dat zijn ervaringen die het gebouwtje van het geloof voor het eerst aan het wankelen brachten. Het zet je aan het denken: waarom aan God vragen je uit de nood te helpen als God die nood zelf naar je heeft toegestuurd? Dat is toch vreemd?"

116. "Maak van de kerk het instituut dat mensen bijbrengt hoe de chaos te bezweren in het eigen leven en in de samenleving. Dat is de functie die ik graag vervuld zag."

117. "De dode weet niets meer, hij is tot rust gekomen, heeft zijn tijd gehad. Even meegedaan met alles, met de opwinding, met de vreugde en het verdriet, met de onrust. Net als die miljarden voor hem. Maar als je er geweest bent hoeft het niet meer, niets hoeft meer, de last van het leven schuift van je af, voor eeuwig. Een mens keert terug tot waar hij uit genomen is: de aarde."

118. (zie 102)

119. "Wat alle mensen ervaren, omdat ze mens zijn, is een besef van afhankelijkheid, restloze afhankelijkheid van wat niet maar een maatje te groot voor mensen is, maar wat de mensenmaat gans en al te boven gaat, van andere orde is."

120. "Mensen voelen zich serieus genomen als de dominee niet langer met de dorswagens van de ijzeren zekerheden over hen heen rijdt."

121. "Over de kinderen die niet meer naar de kerk gaan: ze de wacht aanzeggen? Niet doen. Je kinderen vertellen je hoe de werkelijke wereld eruit ziet. Geloof ze. Neem hen ernstig. Hen verwijten maken of nog erger: oorlog met hen maken over God en gebod, het werkt niet, naar geen kant. Zij moeten een totaal andere wereld in en ze weten dat, ze zien het aan de wereld van hun ouders: het is niet de wereld die zij kennen. Hoe vader en moeder ook roepen dat God niet verandert, hun kinderen zien veel te goed dat wat vader en moeder God noemen, een opvatting over God is, hun idee. Waarom moet hen dat worden opgedrongen? Begin liever met je kinderen gelijk te geven: ze zien iets wat jij niet ziet. Hun leven is niet leeg, dat denk je maar, omdat je alles afmeet naar wat je zelf 'vol' of 'geslaagd' vindt. Voor hen is dat juist niet vol maar leeg, voor hen spreek je onbegrijpelijke taal, in elk geval (en klaarblijkelijk!) geen taal die hun belangstelling wekt. Erken dat, daar kom je ten minste ergens mee. Je bewaart de band met je kinderen, je kunt beter met ze praten over wat hen hoog zit - ja, waarom daar

niet eens beginnen: aan de andere kant, zo van: waar ben jij dan mee bezig als mijn gedoe over God je maar als prietpraat voorkomt?"

122. "De kerkgebouwen moeten niet gesloopt worden, begrijp me goed, maar je moet er niet het centrum van de geloofsbeleving van maken."

123. "Waarom doen mensen aan religie, wat verwachten ze ervan? Steun, troost, zekerheid. Krijgen ze dat ook? Soms, soms niet, de uitkomst is ongewis, maar blijft gezocht. Dat is religie: zoektocht naar wat we niet in de macht hebben."

124. "Ik wil weten of het waar is. Maar dat weet je nooit zeker beneden. Je weet zelfs niet eens zeker of je het hierboven zeker zult weten. Af en toe grijpt de angst je bij de keel dat je je leven besteed hebt aan een vraag die onzin is. Maar gek genoeg kun je het niet laten. En dat heeft toch wat te maken met een geloof dat jou pakt, in plaats van dat jij het geloof pakt. Gepakt worden is het enige echte geloof."

125. "God bestaat in het verhaal, in de overgeleverde verhalen. Het is een gelukkige uitkomst van een lange zoektocht."

126. "Geloven komt niet neer op het aanhangen van allerlei merkwaardige geloofsvoorstellingen, het komt nergens op neer, het komt ergens op aan: op houding, op instaan voor wie of wat aan je is toevertrouwd, op menszijn als het uitoefenen van een praktijk van menselijkheid, van humaniteit."

127. "Een maagdelijke geboorte behoort kennelijk tot rondzwervend religieus vertelmateriaal, ze duikt in andere religies net zo goed op als in het christendom. Dat moet toch iets zeggen over onze christelijke christologie, je wordt er toch minstens door gewaarschuwd de geloofstradities niet zomaar te continueren?"

128. "Ik wil niemand iets afpakken of opdringen, maar er alleen op wijzen dat degenen die niet in de Jezusvroomheid kunnen delen niet minder gelovig of vroom hoeven te zijn."

129. "Op zoek zijn wordt altijd stevig ondergewaardeerd door instanties die het al gevonden hebben."

130. "De kerk zou haar dissidenten moeten koesteren. Die zorgen voor deining in stilstaand water."

131. "Ervaring, wetenschapsresultaten, een zwijgende hemel, ongerijmdheden van het geloof - de gelovigen hebben er, denk ik, alle eeuwen mee geworsteld, maar ze zwegen erover of richtten hun klachten tot de enige die er wel oren naar had, God (hoopten ze). Maar dat alles is vandaag voorbij, de kritiek op de kerkleer gaat diep, is bij tijden zelfs onweerlegbaar, en de moed om er voor uit te komen heeft bezit genomen van de harten van de gelovigen."

132. "Alles wat mensen over boven zeggen, alle voorstellingen over hemel, hel, hiernamaals, alle discussies over 'bestaan' en 'niet bestaan', tot en met dat van God toe, alles stamt van beneden, we zijn bezig met onze eigen voorstelling. Agnost worden, er zit niets anders op."

133. "Men kan bijvoorbeeld met de bijbel in de hand 'eigen volk eerst' verdedigen (lees Deut. 23,19-20), evenzo wat we vandaag etnische zuiveringen noemen (Deut. 20,16-18). Zo gehanteerd, wordt het heilige boek de moeder van alle fundamentalismen."

134. "Het spreken over God heb ik altijd 'een zoekontwerp van beneden over Boven' genoemd. Anders gezegd: we hebben niet meer in handen dan massa's menselijke praat over God. En het enige wat erop zit, is dat ieder van ons daarmee de wereld intrekt en kijkt of het leven die praat geheel uitvlakt, danwel of je er sporen van, vingerwijzingen voor het geloof in het bestaan van God in terugvindt. In 'Zeker weten' staat: 'De auteur van dit boek kan u dat - of God is - niet meedelen, dat moet u zelf vinden.'"

135. "Ik vertel mensen hoe het doolhof dat wij de christelijke leer noemen, in elkaar zit, geef ze als het ware een luchtopname ervan, niet meer, niet minder. Kunnen ze zelf kiezen of ze eruit willen of erin willen blijven."

136. (zie 102)

137. "De hele Bijbel is een verhaal. In die verhalen leggen mensen van vroeger zichzelf aan zichzelf uit. Daaruit kun je veel halen, zoals spirituele kracht, maar meer niet."

138. "Het traditionele geloof staat kennelijk op losse schroeven, de gelovigen moeten het overeind houden, lijkt het wel, in plaats van dat het hen overeind houdt."

139. "Niets op tegen om voor je geloof uit te komen, als het maar niet is om anderen te beleren. Ik heb dat eerder het 'wij-zijn-heiliger-dan-gij-gevoel' genoemd, een gevoel dat net zo onontkoombaar meekomt als het parfumgeurtje van een passerende chique dame. De gelovige kent God; daarmee plaatst hij zichzelf een trede hoger op de ladder van het mensdom, schaalt hij zichzelf een paar streepjes hoger op in de schaal der wetenden, en hoe vaker hij beklemtoont dat het allemaal genade is en hij een even groot zondaar is als de anderen, des te hoger klimt hij op. Helaas, de verzekering 'Ik ben geen haar beter dan jij' betekent alleen dat de tollenaar een farizeeër is geworden."

140. "De christenheid kan niet claimen dat alleen bij haar de naastenliefde wordt gepraktiseerd, dat alleen bij haar de buren elkaar helpen, de kinderen hun ouders verzorgen. Dit zijn algemeen aanvaarde handelingsdirectieven: mensen zijn mensen en treden voor elkaar in het krijt."

141. "De Bijbel is Gods Woord, zeiden onze vaderen, maar ze wisten donders goed te schiften wat ze er wel en niet uit konden gebruiken. Dat geldt tot op de dag van vandaag: 'bijbels' is een selectie, is wat mensen graag willen dat bijbels is, want dan heeft het gezag."

142. "Geloven is een overgeleverde uitleg van het bestaan, zowel dat van anderen als van jezelf. Heel normaal, het is een kijk op mens en wereld, een levensbeschouwing op religieuze grondslag en ook als ze je niets meer zegt of doet - de verhalen zijn er nog en ze zijn prachtig."

143. "Het één is niet het ander, geloven is niet op weten uit zijn, wat je gelooft is evenmin een aanvulling op wat je al weet. Geloven is een van de manieren om aan onszelf en anderen uit te leggen hoe wij tegen de reëel bestaande wereld, onszelf incluis, aankijken."

144. "Zolang we geloofsvoorstellingen en wetenschap uit elkaar houden is er geen vuiltje aan de lucht, en kan een wetenschapper tegelijk geloven en wetenschapper zijn. Hij gaat alleen de mist in als hij beide door elkaar haalt."

145. "Als christen-zijn niet wordt uitgemaakt door wat je er aan geloofsuitspraken op nahoudt, maar door wat je bent en doet als mens, dan kun je het ook omkeren en zeggen: voor christen-zijn hoef je geen gelovige te zijn, want die wijze van zijn heeft niet als voorwaarde dat je de christelijke leer bent toegedaan."

146. "Waarom zou de christelijke kerk verdrietig moeten worden, als ze aan den lijve voelt dat ze voor de ordening van de samenleving overbodig is geworden? Ik draai het liever om, en denk: laat ze - als ze daar nog de kracht voor heeft - zich erop verheugen dat ze voor elkaar kreeg wat elke religie in elke cultuur voor elkaar zou moeten krijgen: een samenleving verder helpen, overeind houden, totdat die op eigen benen kan staan, wat wil zeggen dat ze godsdienst niet meer nodig heeft als ordenend principe."

147. "Er zijn nogal wat vrijzinnige gemeenschappen die zich kerk noemen, maar het volgens mijn definitie niet zijn, omdat ze van gezag dat van Boven komt niet meer willen weten. (…) Maar het concept kerk veronderstelt juist wel autoriteit, en gehoorzaamheid aan de kerkleiders is daar gehoorzaamheid aan Boven. Daarom kan de kerk geen andere vrijheid toestaan dan de 'vrijheid' om te gehoorzamen aan wat de kerkleiding zegt. Welke versoepelende richtlijnen in de loop der eeuwen ook werden of zullen worden ingevoerd, de ruggengraat blijft het innemen van de vrijheid der gelovigen, zoals de portier de entreebewijzen inneemt als je de bioscoop binnen wilt - anders kom je er niet in."

148. "De kracht van religie ligt in woorden die de basisemoties kunnen verbeelden waarmee wij als mens behept zijn, en die ons in tijden van nood kunnen overvallen. Voor poëzie geldt precies hetzelfde."

149. "Want hoe komen we daar toch aan, aan God als een persoon? Van huis uit is God namelijk soortnaam, ver voordat de bijbel er was, hadden mensen al goden, een heel pantheon van goden, voorgesteld als uitvergrote mensen, waarvan er uiteindelijk, lezen we in de Bijbel, een overblijft. Van soortnaam werd God zodoende eigennaam, zo spreken de mensen tot op vandaag erover. Maar hij draagt nog steeds de trekken mee van zijn herkomst uit het pantheon: een mensvormige persoon."

150. "We willen graag leven en niet doodgaan, gelukkiger zijn en niet lijden, een antwoord hebben op 'waar blijven wij?' als we doodgaan, een beetje zekerheid meekrijgen in de chaos die wij het leven

noemen, succes hebben in zaken en in de liefde en op gezette tijden ook nog in de sport, enzovoorts. Religie vervult deze en vele andere behoeften en verlangens, althans, dat belooft ze, door ons een godsbeeld voor te houden dat door de eeuwen heen meer en meer is toegesneden op al die behoeften van ons. Daar is God voor, voor de vervulling van onze behoeften. Ook de christelijke God. Kijk naar de dagelijkse vroomheid van de gelovigen. Waarvoor dient God? Om uit te redden, om rust te geven, om nood te lenigen. Zonder zo'n godsbeeld kunnen de meeste mensen niet leven. Sterker nog, de kerken zouden ophouden te bestaan als religie niet in deze behoeften voorzag. Daarom heten de kerken in mijn boek ('Over religie') een facilitair bedrijf: ze helpen de mensen aan wat ze nodig hebben, religieuze steun. Het enige dat niet door onze behoeften in het leven is geroepen, is wat ik de religieuze oerervaring heb genoemd, die aan alle religie voorafgaat: de ervaring van afhankelijkheid van een Macht waar we aan zijn overgeleverd. Noem het de macht van de werkelijkheid, die ons de ene keer opstuwt en de andere keer verplettert, waarin alles met alles samenhangt, die wij niet overzien, waar we niet eens uit eigen wil een deel van zijn geworden, niemand van ons, en waaruit niemand van ons uit eigen vrije wil dat ene enge poortje van de dood als uitgang zou kiezen. Maar een andere uitstap is er niet. Erin geluisd, in het leven, en er weer uitgesluisd, zo zit dat. De Macht zwijgt. Vandaar religies als het vrije spel der verbeelding, als interpretaties van die oerervaring, die alle mensen als mens opdoen."

151. "De hemel bestaat wél in de verbeelding, niet in de realiteit. Net zomin als de hel een realiteit is, net zomin als de onsterfelijke ziel een realiteit is. Al deze beelden zijn uitwegen, bedacht om aan de dood te ontsnappen. In mijn boek zet ik hekken voor deze uitwegen."

152. "Al onze kennis over God is eigenlijk geen kennis, maar overlevering van een levensbeschouwing, een kijk op de wereld. Ze is niet van God zelf afkomstig, ze komt niet van Boven, maar is een zoekontwerp van mensen, van beneden."

153. "Ik doe geen uitspraak over God, maar over ons spreken over God en van dat laatste zeg ik: dat is mensenwerk."